

Чижевський Борис Григорович,
кандидат педагогічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу економіки та управління
загальною середньою освітою
Інституту педагогіки НАПН України;
Заслужений працівник освіти України.
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-7878-1180>
chyzhevskiy.bg@gmail.com

Параметри обдарованої особистості лідера

Наш світ за останні тридцять років змінився, особливо він швидко змінює українське суспільство після 24 лютого 2022 року, ми стаємо іншими і виникає проблема як не втратити свою Батьківщину, залишитися і бути з українським народом, не тратити самого себе. Війна змусила осмислити та усвідомити розуміння духовності, моралі, вічних цінностей, культури, права, свободи, волі, обов'язку та значення науки, освіти, інтелектуальної власності, армії, державних органів управління, силових структур у забезпеченні захисту, оборони держави Україна, Мирного життя людей. Актуальною є проблема визначення характеристики, параметрів та місця, завдань, повноважень, ролі творчої обдарованої особистості лідера в житті колективу, спільноти, суспільства, держави.

Характеристики дають змогу описати, визначити відмінні, своєрідні риси особистості лідера. Саме тому параметри обдарованої особистості лідера розглядаються як ознаки, критерії, що характеризують притаманні уявлення, здатності, якості, спроможності, характеристики та реальні властивості обдарованої особистості лідера як в екстремальних, нестандартних, неоднозначних ситуаціях, так і впродовж всього буденного, рутинного та творчого життя. На основі параметрів визначається оцінка ідеям, ініціативам, рішенням, вчинкам, здобуткам, напрацюванням, успіхам обдарованої особистості лідера та очолюваних ним держав, регіонів, спільнот, колективів.

Початок повномасштабного вторгнення став серйозною перевіркою для багатьох політиків, керівників, державних службовців, військовослужбовців, науковців, освітян в умовах коли рівень, напруженість, інтенсивність випробувань не знижується, незахищеність дітей, учнів, людей похилого віку, жінок, кожної людини вкрай загострилась і з кожним днем вони стають складнішими, актуальнішим із новими неочікуваними проблемами, загрозами, лабіринтами, перешкодами.

У критичні періоду розвитку українського народу переосмислюється багато базових речей, у тому числі і параметри та категорії особистості, обдарованості, лідера. Суспільство шукає шлях до Миру, Любові, Богатства, достатку, стабільності та щастя.

Христос показав реальний, доленосний підхід до оцінки життя і діяльності людини, як творчої обдарованої особистості лідера. Щоб послужити людям, Бог стає людиною – Ісус Христос «понижив Самого Себе, прийнявши образ раба, постав у подобі людини» [1, 2, 3, 4, 5, Фил. 2:7]. Бог звершує Свою місію не з дистанції та висоти, але розділяючи з людьми життя, спілкування, страждання, трапезу. Він не мав освіти в класичному розуміння цього поняття, але всі його сприймали як УЧИТЕЛЯ, не був лікарем, але всі його вважали ЦЛИТЕЛЕМ, не мав армії, підлеглих, але його боялися правителі. Його зброєю були СЛОВО, ПРАВДА, ІСТИНА.

Минає час, минають дні

І змінюється все навколо

Та тільки Бог Господь Святий

Не змінюється Він ніколи... [6].

Тому особливо актуальним є поєднання та формування цілісності параметрів та категорій лідер, особистість, обдарованість в науковій, освітній, практичній, політичній сферах, а також як в управлінській, так і професійній діяльності в духовно-моральній, ціннісній площині.

Кожний народ, на усіх етах та ступенях свого розвитку має вирішувати проблеми первинності і вторинності параметрів та категорій – особистість, обдарованість, лідер. Історичним тернистим шляхом утвердження та розвитку

українського народу перевірено і доведено, що пріоритет надається обдарованій особистості якій властиві лідерські характеристики та якості, людині якій можна довіряти. Якщо порушити логічну єдність категорій особистості, обдарованості, лідерства то можна прийти до пастки, проблеми в площині “як один вітійовато-креативний з критичним мисленням придумає – сто мудрих не вгамує, не приборкає та не вирішить”. Тому варто орієнтуватися на творчу обдаровану особистість лідера який сповідує, дотримується, виконує класичні ортодоксальні духовні та моральні (натуральні) закони, дружить з головою, розумом, мудрістю, прислухається до теплоти серця, намагається не нашкодити жодній людині, звіряє свої дії із власною совістю та оцінює доленосність, дієвість, результативність своїх ідей, ініціатив, вчинків, рішень і діяльності в площині “Як живуть люди, що подумують люди, яку оцінку дадуть люди, що скажуть люди сьогодні, завтра, у майбутньому?”. Право на праведну, щиросердну діяльність має лідер серцевиною якого є духовність, мораль, особистісні позитивні якості в єдності з панорамою та діапазоном спеціальних і загальних обдарувань.

Дотримання культури та протоколу співпраці та взаємостосунків між лідерами всіх рівнів, статусів та сфер впливу кардинально залежить від правого врегулювання та практичної реалізації політики лідерства на загальнодержавному, регіональному, місцевому, локальному та глобальному рівнях.

Тому пріоритет надається розвитку демократичного лідерства обдарованої особистості якому протипоказані та невластиві як гординя, вседозволеність, зверхність, зазнайство, пихатість, лицемірство, вульгарність, дволикість, підступність, брехливість, злісність, злобність, самозакоханість, хабарництво, здирство, чванство, жадібність, користолобство, ненажерливість, лукавство, злий умисел.

Україна потребує духовних, творчих, інтелектуальних, обдарованих особистостей справедливих, мудрих, демократичних лідерів які творять добро та приборкують зло, відповідають потребам та вимогам часу, обставинам, варті наслідування, які характеризуються одухотвореністю, добротністю, добропорядністю, благочестю, гідністю та іншими позитивними якостями.

Виховати, навчити обдарованих особистостей-лідерів з такими якостями покликана сім'я, школа, суспільство, держава, як єдиний, цілісний український народний та національний механізм.

Лідер (від англ. leader – ведучий, керівник, провідник, вождь) – фізична особа та, що йде попереду, задає тон, рівень, напрямок, динаміку розвитку, руху, зростання, праці й визначає специфіку життєдіяльності, життєтворчості народу, суспільства, спільноти, юридичної організації, (від lead – вести, керувати, очолювати): 1) міжнародні, європейські діячі, керівники держави, відомства, місцевих органів державної виконавчої влади, місцевих органів самоуправління, профспілок, провідні діячі суспільних організацій, юридичних установ (наукових установ, закладів освіти), осередків органів самоуправління (закладу освіти); 2) особа або команда, що є учасником та йде першою у змаганні, олімпіаді, турнірі, конкурсі та задає рівень, планку, маршрут, тон, напруженість, інтенсивність процесу; 3) автор ідеї та організатор її реалізації; 4) представник соціальної групи, соціального прошарку, угруповання, неформального об'єднання; 5) кращий за професією – учитель-переможець регіональних, загальнодержавних, міжнародних освітянських конкурсів і змагань. Лідером також є той, хто має найбільший авторитет у колективі або певній сфері діяльності. Лідером може бути як конкретна фізична, так і юридична особа. Авторитет, імідж лідера залежить від масштабу, діапазону його впливу, сфери та рівня діяльності, статусу, протоколу, повноважень, зобов'язань та завдань, які він має виконувати.

Юридичний лідер – центральні та місцеві органи управління законодавчої, виконавчої та судової влади, місцевих органів державного управління, органів місцевого самоврядування, профільні міністерства, а також Національна академія наук України та національні галузеві академії наук України, Профспілка працівників освіти і науки України, Освітній омбудсмен, наукові установи, заклади освіти, який в межах повноважень визначених законодавством, координує, аналізує, оцінює рівень, стан та перспективу розвитку науково-освітньої сфери та представляє і захищає інтереси учасників науково-освітнього процесу. Діє на рівні та у межах наданих йому повноважень,

узгоджує найважливіші питання та варіанти рішення з усіма учасниками науково-освітнього та навчально-виховного процесів.

Доцільно також вивчати, аналізувати та прогнозувати діяльність політичних, професійних, суспільних лідерів та державних службовців, керівників, учителів, науковців та їх вплив на визначення пріоритетних напрямів розвитку творчої обдарованої особистості, людського рівноправного вільного суспільства, інноваційної економіки знань та демократичної держави Україна.

Лідери умовно поділяються на формальні, неформальні, фальшиві, підготовлені, сформовані, визначені, призначені, нав'язані, скриті та керівників, діячів, посадовців, а також осіб які отримують статус та повноваження виконувати певні, у тому числі і функції лідера за спадковістю та їм делеговано приймати відповідні стратегічні рішення.

Керівник (формальний або неформальний), що прогнозує, планує, моделює, направляє, коригує і контролює творчу, інтелектуальну, інтенсивну, напружену, копітку діяльність, ставлення до неї й поведінку інших осіб, яких часто називають послідовниками (неофіційний лідер) або підлеглими (офіційний керівник).

Фальшивим лідером вважається та особа яка сліпо, бездумно і беззастережно виконує чуждочужий план, програму, завдання, а реальні ідеологи перебувають в іншому місці, за зачиненими дверима, знаходяться в тіні та інколи безапеляційно демонструють свою присутність, зверхність і причудливі антилюдські забаганки.

Особливу увагу необхідно надавати становленню, прояву та розвитку обдарованої особистості лідера та його таланту керівника, організатора, професіонала, учителя та наставника.

Авторитетними науково-освітніми лідерами у свій час були педагогі-новатори, а також керівники авторських шкіл та учителі, які працювали на довірі. Особливо важливою для сфери науки і освіти, спільноти, людського суспільства та демократичної держави Україна є творча та пошукова діяльність директорів шкіл – лідерів, які зробили та роблять унікальні науково-практичні дослідження з теорії і практики управління та розвитку закладів загальної середньої освіти:

гімназій, колегіумів, ліцеїв, спеціалізованих та профільних шкіл, навчально-виховних комплексів. Зазначені інститути лідерства варто і надалі розвивати в демократичному людському суспільстві.

Саме тому особистість обдарованого лідера – керівника закладу освіти розглядається як один із найбільш значущих факторів солідарності, інтеграції та єднання усіх учасників навчально-виховного процесу. Їй властиві такі властивості як сповідування класичних духовно-моральних цінностей, професійна компетентність, активність, енергійність, цілеспрямованість, ініціативність, управлінські та організаторські здібності, наполегливість, послідовність, бути прикладом, взірцем та здатність впливати на інших осіб.

Особистості якості лідера закладу загальної середньої освіти, органів самоврядування закладу освіти опосередковуються через забезпечення наукової організації навчально-виховного процесу, визначення стандарту та змісту освіти, механізми реалізації права дітей та учнів на якісну наукову, доступну, безоплатну освіту, а учителів і вихователів на праведну, творчу, інтенсивну, високооплачувану педагогічну працю. Тому цінність, значення та роль лідера закладу освіти визначається комплексно: владою, науковим, професійним, суспільним середовищем, батькам, дітьми та учнями через рівень та якість наукових знань дітей та учнів, здобутих ними практичних умінь і навичок та компетентностей. Особистість лідера-керівника у закладі освіти виконує певні функції (управлінську, організаторську, інформаційну, координуючу, регулятивну, контролюючу, оціночну, дисциплінарну, заохочувальну та інші) у наслідок чого колектив закладу освіти стає цілісною, монолітною, згуртованою, незламною, твердою і стійкою субстанцією, стабілізується учительський та учнівський склад школи, а взаємини дітей, учнів, батьків, учителів, класоводів, вихователів формуються в духовно-моральній, науково-освітній, культурній позитивній площині.

Лідер-керівник завдяки своїм особистісним властивостям надає діяльності усіх членів колективу школи цілеспрямованого характеру і забезпечує підвищення позитивного статусу, авторитету, іміджу закладу освіти та педагогічного колективу.

Успішна організація навчально-виховного процесу неможлива без наявності лідерських властивостей у класного керівника, класовода, а також кожного конкретного учителя. Учитель, як особистість, професіонал та який володіє лідерськими прийомами і методами виховає творчу, обдаровану, допитливу, невтомну творчу обдаровану особистість дитини та учня.

Сьогодні вимагає підготовки такого молодого покоління яке було б не тільки освіченим, компетентним, кваліфікованим, знавцем, професіоналом своєї справи, добрим виконавцем, на основі профільної освіти та власного досвіду, конкретного завдання та роботи, але й продовжувало наслідувати, розвивати напрацювання конкретних вітчизняних обдарованих та талановитих особистостей лідерів, які внесли вагомий внесок у розвиток місцевості, спільноти, українського людського рівноправного суспільства, демократичної держави Україна.

Цілеспрямоване формування обдарованої особистості – лідера варто здійснювати в духовно-моральній, ціннісній, соціальній, науково-освітній, культурній системах шляхом навчання, вивчення, виховання, самовиховання з метою розвитку, проявлення, утвердження та зростання.

Успіх дітей та учнів залежить не тільки від того в якій сім'ї вони вирости і виховувалися, а також від того хто у них був класоводом, класним керівником, учителями як під час навчання, так і в повсякденному житті та професійній діяльності. Багато залежить від особистісних лідерських характеристик директора школи, адже посада керівника закладу загальної середньої освіти апріорі передбачає мудре, помірковане, зважене, неагресивне, ненав'язливе лідерство. Особливо це важливо у зв'язку з тим, що у нас час директора школи призначають на посаду на умовах контракту на певний термін і в даному випадку необхідно забезпечити наступність у роботі колективу, організації навчально-виховного процесу та зберегти інституційну пам'ять, традиції, класичні ортодоксальні ціннісні орієнтації, поєднуючи цілісність сім'ї і школи-родини, школи і спільноти, регіонів і держави.

Невід'ємною складовою успіху є певні особисті властивості, якості, характеристики батьків, директора школи, класного керівника, класовода,

учителів які мають гармонійно доповнювати одне одного та визначати напрямок і перспективу розвитку підростаючого покоління.

Щоб вести за собою, бути прикладом для молодого покоління представники старшого покоління мають постійно, системно, напружено трудитися, цілеспрямовано працювати над собою, щоб проявити, розвинути, відточити свої здібності та обдарування, професійну майстерність та певні лідерські властивості і якості.

Успіх забезпечить лідерство сформоване на основі здібностей, таланту творчої обдарованої особистості при наявності відповідних наукових знань, наукового мислення, наукового світогляду, широкого кругозору, вдумливій проникливості, демократичній комунікабельності та професійної інтуїції перевірених життєвим досвідом.

У науково-освітній сфері творчо обдарованій особистості, яка наділена професійними, фаховими, управлінськими, політичними лідерськими функціями, статусом, положенням, повноваженнями мають бути властиві ряд базових властивостей, таких як:

- духовне багатство, сповідування класичних ортодоксальних цінностей, внутрішня краса, глибина і широта поглядів та гармонія внутрішнього і зовнішнього світів в ім'я Миру, Віри, Любові, Надії, Богатства, щастя і радості;

- життєва та професійна поміркованість та обачність, не впадання в крайнощі;

- повага до інших людей і особливо до дітей та учнів, почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні досягнень, здобутків, заслуг, позитивних якостей учасників наукового, навчально-виховного процесу;

- гідність, що включає сукупність рис, що характеризують позитивні духовно-моральні якості та усвідомлення особистістю своєї суспільної ваги, державного, суспільного, особистісного обов'язку, відповідальності перед самим собою;

- самопожертвуваність – жертвування собою, своїми особистими інтересами для блага інших;

- щедрість, тобто властивість, здатність радо ділитися своїм досвідом, своїми знаннями, надавати матеріальну допомогу, методичні поради, піклуватися про соціально-незахищених, обездолених, нічого не шкодувати для інших;
- професійна компетентність – належний, відповідальний, правосильний, той хто знає, володіє необхідною інформацією, повноваженнями, можливостями, авторитетний у науково-освітній, інтелектуальній сфері та прагне усвідомити та визначити варіанти розв'язання проблем і завдань на основі наявних даних та параметрів, що дає змогу фахово їх розглядати та вирішувати;
- здатність до прийняття стратегічних, визначальних, комплексних, складних, доленосних рішень та готовність нести за них належну відповідальність;
- турбота про загальне благо і користь людям, захист їхніх прав, свобод, волі, а не про особисту вигоду;
- спроможність вести за собою людей на необхідному та достатньому духовно-моральному, інтелектуальному, професійному рівнях на основі поваги до свободи вибору учасників навчально-виховного процесу та можливості творчої праці, навчання та зростання;
- наявність сильного беззаперечного авторитету та довіри до лідера з боку батьків, дітей, учнів, колег, науково-освітньої спільноти, інститутів демократичної держави та соціального людського правового суспільства;
- притаманність внутрішньої культури, а також до самооцінки, аналізу, передбачення, прогнозування та володіння механізмами впливу на творче, динамічне, різновікове, різноманітне та різнопланове науково-освітнє середовище;
- товариськість, що сприяє формуванню кола друзів, колег, співробітників, соратників які живуть в одній площині виконання спільних завдань, програм, проектів, перебувають у довірливих, дружніх стосунках, підтримують та допомагають один одному в досягненні заздалегідь визначеної мети;
- цілеспрямованість, що базується на людській якості, яка не дозволяє збитися особі, спільноті, суспільству, державі з наміченого шляху, не дивлячись

на всі удари долі, перешкоди, складності, ворогів видимих і невидимих, підступи недоброзичливців, перешкоди, витівки партнерів та конкурентів та надає змогу стати ближче до досягнення заздалегідь визначеної мети;

- наполегливість, яка побудована на особистісній вольовій якості, характерній здатності обдарованої особистості лідера долати зовнішні та внутрішні перешкоди й спрямована на неухильне, всупереч труднощам та перешкодам, досягнення мети та вести за собою своїх учнів, колег, співробітників, колектив, спільноту, суспільство, державу;

- допитливість, яка відзначається цікавістю, прагненням до набуття все нових і нових знань, оволодіти новими практичними вміннями і навичками, опанувати новими компетентностями;

- витривалість, що базується на здатності обдарованої особистості лідера до тривалого виконання роботи будь-якої складності без помітного зниження працездатності та визначається часом, протягом якого людина може виконувати порушене завдання, демонструвати високу ефективність праці помірної та напруженої інтенсивності із застосуванням інтелектуальних, розумових, фізичних, психологічних сил та енергії на основі внутрішньої спроможності організму протистояти перевантаженню, стресу, інтригам, маніпуляціям, напруженню, хаосу, втомі;

- завзятість, яка надзвичайно сильна у прояві та побудована на основі наполегливості у досягненні конкретної мети, виконанні окресленого завдання, стриманості, поміркованості, стійкості, твердості, передбачуваності;

- упевненість в собі, в своїх здібностях та можливостях, у своїх дітях, учнях, родичах, друзях, а також підлеглих, колегах за фахом, місцем навчання та праці;

- вміння визнавати помилки і бажання брати відповідальність за поразки на себе, шукати в цьому особисті прорахунки, прагнення опиратися на компетентність, професіоналізм своїх підлеглих, колег, колектив та багато інших якостей;

- готовність нести повну відповідальність за своїх колег, підлеглих, співробітників та захищати, опікувати їх в складних, критичних ситуаціях.

Але всі властивості з'являються у людини в процесі системної, інтенсивної, життєвої роботи над собою з дитинства, цілеспрямованого навчання, самоосвіти, самовиховання з метою розкриття, прояву та розвитку здібностей, обдарувань творчої особистості лідера.

Це вимагає від учасників навчально-виховного процесу все більшої самоорганізованості, саморозвитку, самовиховання та відповідальності перед самим собою, - своєю родиною, - суспільством, - державою, перед Богом.

Лідерство та сміливість обдарованої особистості більшою мірою затребувані як в інноваційних, наукоємних індустріях, системі управління, політиці, бізнесі, так і в науково-освітній діяльності. Творчий, обдарований учитель, керівник без наявності лідерських якостей неспроможний належним організувати свою професійну діяльність та навчання і виховання дітей та учнів. Хорошим управлінцем, керівником, організатором, учителем може бути особистість яка професійно володіє та управляє своїми обдаруваннями, талантом та лідерськими якостями і можливостями.

Обдарована особистість наділена лідерськими властивостями, відповідними статусом, повноваженнями, функціями здатна вирішувати локальні і глобальні проблеми при наявності політичної і владної підтримки, достатніх фінансових, матеріальних, інформаційних, кадрових ресурсів та коли вона відчуває, що їй вірять, їй довіряють. Майбутнє належить духовним, моральним, освіченим, культурним, принциповим, стійким, твердим, незламним, мудрим, сміливим, відважним представникам молодого покоління суверенної, демократичної, соборної, незалежної держави на гідне, світле ім'я Україна. Вони це заслужили пережитим горем, пролитими сльозами, потом і кров'ю своїх ровесників, рідних, близьких, друзів, колег, подоланими перешкодами, вирішеними проблемами та любов'ю українського народу до свободи, волі, проявами сили духу і духовного мислення, моральних вчинків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1.БІБЛІЯ АБО КНИГИ СВЯТОГО ПИСЬМА СТАРОГО І НОВОГО ЗАПОВІТУ із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. /1988. – 1523 с.

2.БІБЛІЯ АБО КНИГИ СВЯТОГО ПИСЬМА СТАРОГО І НОВОГО ЗАПОВІТУ із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. / УКРАЇНСЬКЕ БІБЛІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО – UKRAINIAN BIBLE United Bible Societies, 1991 – 100М – V053(H) 959 с. + 296 с.

3.БІБЛІЯ або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. / УКРАЇНСЬКЕ БІБЛІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО. – Київ, 2022. – 1229 с.

4.СВЯТЕ ПИСЬМО СТАРОГО І НОВОГО ЗАВІТУ. – Київ, Українське Біблійне Товариство, 2003. – 859 с. + 255 с.

5.БІБЛІЯ для дітей / Свято-Успенська Почаївська Лавра, Православне видавництво “Меліса” – оформлення, набір, верстка, 2015р. – 360 с.

6.Боже Україну збережи.

https://www.google.com/search?gs_ssp=eJzj4tVP1zc0TDMyy0vJKUoxYPRsv7Dnw04Ley9suDhF4WI7kGpUgIv0XWY62KNwYcuFvRenAQADQx97&q=%D0%BC%D0%B0%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B8%D0%BC+%D0%B1%D0%BE%D0%B6%D0%B5+%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%83+%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B8+%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82&oq=%D0%9C%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%94+&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqBwgCEC4YgAQyBggAEEUYOТИНСАEQLhiABDIHCАIQLhiABDIHCAMQABiABDIHCАQQABiABDIHCАUQABiABDIHCАYQABiABDIHCАcQABiABDIHCАgQABiABNIBCTk0MjhqMGoxNagCALACAA&sourceid=chrome&ie=UTF-8&si=AKbGX_rtv14gHjzPKpYolykTK-DwT7ha6dJftcynCd9eVgGN0Fv1U9w4a8OKPmTXLV-G3LYXukXZ_BLWNpSauxsFV18I1R1FbATOWUXxt_tP_nmDnec0tngAr4SaXPjNsLZuq3N18v3qzAyubujiD43AS--FH2R0izgXEnsJzXcaQdxY91ENIZCo3UPSchJTnQYvi4RjC4U8_5L3wh4NxMs_KNGN6vpQ%3D%3D&ictx=1&ved=2ahUKEwjA1Ov2h_iDAxWRgv0HHSuDAnAQjukCegQIIxAC

7.Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості. — Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012. — 608 с. — ISBN 978-966-1684-29-3.

8.Еліта: витоки, сутність, перспектива / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн, С.В. Пролєєв [та ін.]; за ред. В.Г. Кременя. – К.: Т-во «Знання» України, 2011. – 527 с.

9.Ковальчук Василь, Єрмак Тетяна Формування лідерських навичок в учнів закладів загальної середньої освіти: методичний посібник. – Житомир, ПП «Рута», 2023. – 228 с.

10.Коменда О. І. Універсальна творча особистість в українській музичній культурі: дис... д-ра мистецтвознав.: 17.00.03 «Музичне мистецтво». НМАУ імені П.І. Чайковського, Київ, 2020. – 519 с.

11.Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. / К.: Століття, 2002. – 392 с.; іл.

12.Культура. Ідеологія. Особистість.: Методолого-світоглядний аналіз. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. 2-е вид. К.: Знання України, 2005. – 580 с.

13.С. Крилова Особистість // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. — Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. — С. 457. — 742 с. — 1000 екз. — ББК 87я2. — ISBN 966-531-128-X.

14.Лідер. Хто це? <https://zap.dcz.gov.ua/publikaciya/lider-hto-ce>

15.Лідерство

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE>

16.Лідерство, засноване на цінностях: кейси уроків з формування лідерських навичок учнів: методичний посібник / за заг. ред. Ковальчука В.І., Єрмак Т.М., Козлової Т.В. – Київ: ТОВ Видавнича група “Шкільний світ”, 2023. – 56 с.

17.Що таке лідерство, хто такий лідер і як ним стати?

<https://blog.agrokebety.com/shcho-take-liderstvo-khto-takyy-lider-i-yak-nym-staty>

18.Проективні методи дослідження особистості: підручник / К. Шамлян, М. Кліманська; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2014. — 465 с. — Бібліогр.: с. 450—455.